

Др Александар В. Милетић*
Виши научни сарадник
Институт за новију историју Србије

МИЛОВАН ЂИЛАС И КОНЦЕПТ ЦРНОГОРСКЕ НАЦИЈЕ У СОЦИЈАЛИЗМУ¹

Апстракт: Тема овог рада заснована је на анализи карактеристика црногорског националног питања и црногорске нације које је крајем Другог светског рата јавности представио Милован Ђилас, једна од највиших водећих личности КПЈ и послератне Југославије. У раду је ова проблематика сагледана кроз контексте предратне политичке поставке националног питања у програму КПЈ и Ђиласовог личног односа према нацији, Црној Гори и српском националном питању. Такође, у раду је сажето сагледан и реалан степен последица које је Ђиласов концепт црногорског националног питања и црногорске нације имао у склопу дезинтеграционих процеса српског националног корпуса у другој половини 20. века.

Кључне речи: Милован Ђилас, црногорска нација, српско национално питање, Црна Гора, социјализам

*

У корпусу проблема везаних за српске националне дезинтегративне процесе у другој половини 20. века, тзв. црногорско национално питање је на различите начине заузимало посебно место као научно-истраживачка тема.² Ова појава у историји српске нације може се пратити већ од друге половине 19. века, док је свој врхунац и експанзију достигла

* samiletic82@gmail.com

¹ Чланак је настао као резултат рада у Институту за новију историју Србије који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација РС, на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2023. години бр. 451-03-47/2023-01/200016 од 3. 2. 2023.

² Видети: *Сумрак Ловћена. Документи и прилози о судбини Његошеве капеле на Ловћену 1845-1971*, приредили Д. Медаковић, Ж. Стојковић, Л. Трифуновић, Београд 1989; Rastislav V. Petrović, *Crnogorske ustaše*, Београд 2005; Александар Раковић, “Отцепљење Црне Горе (2006): новостечена, а не обновљена државност”, *Српска политичка мисао*, 2/2018, 195-210; Александар Раковић, *Црногорски сепаратизам*,

у 20. веку, током постојања југословенске државе и након њеног нестанка, а као изразита дезинтегративна чињеница пренела се и у 21. век.³ Бројни фактори су утицали на настанак и развој ове појаве, од страних утицаја, историјских и политичких околности, културних, духовних и економских прилика, па до активности појединаца који су у мањој или већој мери били у стању да својим ауторитетом, угледом или утицајем дају свој “допринос” у овој ствари. Једна од тих личности је свакако Милован Ђилас, водећи функционер КПЈ, један од кључних људи у изградњи послератног новог друштва и каснији политички дисидент светског гласа.⁴

Београд 2019; Александар Раковић, “Ново испољавање дуалног идентитета у Црној Гори: изазов српској нацији”, *Култура полиса*, 46/2021, 9-19; и др.

³ Опширније о томе: Александар Раковић, *Црногорски сепаратизам*, Београд 2019.

⁴ Милован Ђилас (1911-1995), књижевник, политички мислилац и дисидент. Рођен у Подбишћу код Мојковца, у породици пограничног жандармеријског официра. Студирао књижевност у Београду. Члан КПЈ од 1932. Као комунистички активиста робијао 1933-1936. у Сремској Митровици. Крајем 1930-их постао један од четворице водећих људи новог руководства КПЈ, које је формирао Јосип Броз Тито. Током Другог светског рата био је члан Врховног штаба НОВЈ. После рата обављао дужности министра за Црну Гору и шефа Агитпропа. Учествовао у бројним спољнополитичким мисијама ратне и послератне дипломатије, од којих су најважније везане за поверљиве састанке са Стаљином, учешћа на заседањима ОУН и тајни преговори о наоружању. Свестрано активан на унутрашњеполитичком пољу, посебно у сфери пропаганде и културе. После сукоба са СССР-ом, као један од водећих југословенских теоретичара заступао ставове отклона од совјетског и афирмације југословенског револуционарног искуства. Почетком 1950-их развија и систематизује своја размишљања и ставове критике СССР-а и тамошње власти и система, што доводи до постепеног формирања чврстих антибирокарских ставова усмерених и против девијација југословенског система. Његови антибирокарски, продемократски и пролиберални ставови делом бивају прихваћени и уврштени у нови партијски програм на Шестом конгресу КПЈ/СКЈ, новембра 1952, али после Стаљинове смрти 1953. бивају нагло напуштени од остатка руководства. Ђилас долази у сукоб са новим политичким курсом СКЈ, што манифестује серијом критичких текстова крајем 1953. Због отворених критичких ставова бива смењен са свих партијских и државних функција, јануара 1954, и удаљен из јавног живота у земљи. Два пута осуђиван на казну затвора, које је одлежао 1956-1961. и 1962-1966. Као политички дисидент објавио је низ наслова у иностранству, момоарског, политичког и књижевног карактера, од којих су најпознатији *Нова класа*, *Разговори са Стаљином*, *Ратно време*, *Власт*, *Његош: пјесник, владара, владика*. Крајем 1980-их, са отопљавањем политичке климе, појавио се и у југословенској јавности, када је са његовог лика и дела уклоњена забрана. Умро је у Београду 1995. О Миловану Ђиласу опширније видети: Armin Hetzer, *Spontanität und Gewalt. Milovan Djilas' historische Prosa*, Göttingen 1980; Stephen Clissold, *Djilas. The Progress of a Revolutionary*, Hounslow, Middlesex 1983; Vladimir Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas. Prilozi za biografiju*, Beograd 1991; Momčilo Đorgović, *Đilas. Vernik i jeretik*, Beograd 1989; Dragutin Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, Podgorica 2010; Александар В. Милетић, *Преломна времена. Милован Ђилас и западноевропска социјалистичка и*

У српској јавности неретко је заступљено становиште о Миловану Ђиласу као “творцу” црногорске нације, као једне изразито антисрпске појаве и дезинтегративном фактору у односу на српски национални корпус. Ово становиште се обично, у ширем контексту, везује и за југословенске комунисте, по којем је њихова политика штетно и деструктивно деловала по српски народ и његове националне интересе. Међутим, ово становиште, поред тога што несумњиво садржи елементе које би се научно могли потврдити, ипак заслужује и једну подробнију, детаљнију и темељнију историографску проверу.⁵

Политика КПЈ према националном питању у Југославији између два светска рата заснивала се на заступању становишта о угрожености и потлачености мањих нација и националних мањина од стране већинске, владајуће и “хегемонистичке” нације.⁶ У овом случају, већинску нацију представљала је српска нација, па је самим тим оформљена и синтагма “великосрпски хегемонизам”, који је коришћен у идејно-политичком речнику југословенских, а међу њима и српских, комуниста. Идеолошко полазиште комуниста се заснивало на ставу о нацији као историјској појави формираној под утицајем друштвених и економских околности развоја буржоаског друштва и капиталистичких односа “поделе рада”.⁷ Наиме, по тој идеолошкој поставци (марксизам-лењинизам), пошто буржоаске државе нису успеле да реше класно-економске супротности, самим тим је остало нерешено и питање односа између “владајућих” и “угњетених” нација.⁸ Ово је важно нагласити, јер је на основу такве идеолошке парадигме оформљен и специфичан став и однос југословенских комуниста према националном питању у југословенским међуратним околностима. Српска

социјалдемократска левица 1950-1954, Београд 2019; Александар В. Милетић, *Титов емисар Милован Ђилас. Дипломатско-преговарачке и спољнополитичке активности*, Београд 2021; Александар В. Милетић, *Сарадник, противник, непријатељ. Идејно-политичка делатност Милована Ђиласа 1945-1954*, Београд 2022; Milovan Djilas, *Memoir of a Revolutionary*, New York 1973; Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd 1991; Milovan Đilas, *Vlast i pobuna*, Beograd 1990; и др.

⁵ О Миловану Ђиласу и његовом односу према црногорском националном и државном питању видети: Душан Бојковић, “Милован Ђилас о националном и државном питању Црне Горе”, *Токови историје*, 1/2012, 106-134; А. В. Милетић, *Сарадник, противник, непријатељ*, 202-217.

⁶ Видети опширније: Gordana Vlačić, *Jugoslovenska revolucija i nacionalno pitanje 1919-1927*, Zagreb 1987; Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1988; Aleksa Đilas, *Osporavana zemlja. Jugoslovenstvo i revolucija*, Beograd 1990; Branislav Gligorijević, *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd 1992; и др.

⁷ Marijan Filipović, *Leksikon pojmova klasike marksizma*, Zagreb 1974, 201.

⁸ *Peta zemaljska konferencija KPJ (19-23. oktobar 1940)*, priredili P. Damjanović, M. Bosić, D. Lazarević, Beograd 1980, 376-378.

нација (“српска буржоазија”) је тако у очима југословенских комуниста била “владајућа” у југословенској држави, док су све друге постојеће (Хрвати, Словенци и националне мањине) и конструисане (Македонци, Црногорци) важиле за “угњетене”. По том концепту, “угњетене” нације су имале право на отцепљење или аутономију, зависно од њихове жеље или интереса. Самим тим је и Југославија, као држава у којој владају Срби и “српска буржоазија”, била држава коју је требало дезинтегрисати, односно национално разбити, и на том становишту комунисти су били све до средине 1930-их година, када је тај став промењен у корист концепта заједничке државе преуређене на федералној основи.

Лични и политички однос Милована Ђиласа према нацији, националном питању и властитом националном опредељењу био је сложен током његовог живота. Ђиласово национално опредељење у већем делу живота било је несумњиво српско. О томе говоре на убедљив начин његова централна литерарна дела.⁹ Ђилас је, наиме, одрастао и формирао се у српској средини у Црној Гори, на епској народној традицији, вредностима и језику, који су ван сваке сумње припадали српској култури. Национална свест младог Ђиласа била је чисто и недвосмислено српска све до доласка на студије у Београд и уласка у КПЈ (1932). Тада Ђилас почиње да се изјашњава као Црногорац и то национално опредељење је задржао најкасније до прве послератне робије (1956-1961), након чега се враћа српском националном идентитету и опредељењу које је задржао до краја живота.¹⁰ Ђиласова лична национална “ревизија”, својеврсно покајање и враћање првобитном идентитету и коренима било је по свој прилици веома снажно и праћено личним драмама после пада са власти, политичког остракизма из јавног живота и казни затвора које је одлежао.¹¹ Тако је и по питању црногорске нације у познијим годинама живота био више него јасан и недвосмислен. У једном разговору по питању црногорске нације, Ђилас је рекао: “Да су се

⁹ Видети: Милован Ђилас, *Његош. Пјесник, владар, владика*, Београд-Љубљана 1988; Милован Ђилас, *Црна Гора*, роман, Београд 1989; Милован Ђилас, *Изгубљене битке*, роман, Београд 1994; Милован Ђилас, *Светови и мостови. Повест у три књиге*, роман, Нови Сад 1997; Милован Ђилас, *Бесудна земља*, Београд 2005.

¹⁰ А. В. Милетић, *Сарадник, противник, непријатељ*, 205.

¹¹ О томе сликовито и упечатљиво говоре речи једног Ђиласовог литерарног јунака, насталог после пада са власти: “Србин сам Црногорац. Србин сам јер сам Црногорац. Не велим да другдје и друкчијих Срба нема – зло нас је расуло на све стране, ама ја сам такав. Нијесам Црногорац што сам Србин, него Србин што сам Црногорац. Ми Црногорци, ми смо со Српства. Није овдје Српству сва снага, ама јесте душа. Можеш ме убити, сасјећи, смрвити и у прах стуцати, али што је српско – то остаје, док и трунке има. И мисао моја српска траје док и један дамар куца. Има друкчијих Срба, ми смо они од Косова, што свећају и праве несреће српске. Затри Косово у памети, у души српској – па ни нас нема. Срба нема”. (М. Ђилас, *Црна Гора*, 60).

Црногорци формирали у нацију бесмислено је са научне тачке гледишта. Али је чињеница да су Црногорци имали некакву посебност која се касније, са владикама почетком 18. века развија у државу. Доказ те некакве посебности менталитета и јесте што се у политичкој борби формира држава: све је то остало у црногорској свести као историјско памћење које није ишчезло. А етнички се може говорити само о локалитету који имате у свим нацијама. Као, рецимо, у Србији, Шумадија се разликује од Мачве, а да не говоримо о Нишу, Лесковцу или источној Србији...”¹²

Дакле, Ђиласово “црногорство” везано је за његов улазак у КПЈ и безусловно прихватање њене идеологије и политике. Међутим, требало би приметити да ни у овом свом (комунистичком) периоду Ђилас није сасвим одбацио српство, како у перцепцији црногорске нације, тако вероватно и у личним погледима на сопствени идентитет. Тако је, према сопственом сећању, у једном разговору са оцем, Ђилас као млади комуниста имао овакав дијалог: “ ‘Црногорци јесу Срби’, – тврдио је он. – Али нису прави, – одговарао сам ја. ‘Ако Црногорци нијесу Срби, онда Срба и нема’ – закључио је он. И ту има тачности јер идеја српства у 18. веку најјача је у Црној Гори, а у Србији у 19. веку. За време рата сам приметио да наше наглашавање црногорства користи четничком покрету, јачало га је на линији неразбијања српства”.¹³ У том контексту би такође требало напоменути да ни званичан став КПЈ према црногорској нацији није био још увек јасно и у потпуности дефинисан.¹⁴ Црногорску нацију је требало, по ставу КПЈ у периоду пред избијање рата, тек дефинисати и “научно” објаснити.¹⁵ О томе, поред осталог, сведочи и Ђиласов чланак “Стварање једне нове културе”, објављен 1937.¹⁶ Из тог разлога је то питање и остављено за “после рата”, а онда је понуђено највиђенијем Црногорцу међу комунистима да га дефинише и на неки начин постави као “модел” за нову нацију у новој држави. Та личност био је Милован Ђилас.

Концепцију црногорске нације у социјализму Милован Ђилас је саопштио јавности у чланку “О црногорском националном питању”, штампаном у празничном издању *Борбе* 1. маја 1945.¹⁷ Како нам историјски извори говоре, овај чланак је представљао теоретско предавање које је у то

¹² М. Ђорговић, *n. d.*, 124.

¹³ *Исто.*

¹⁴ А. В. Милетић, *Сарадник, противник, непријатељ*, 202-204.

¹⁵ О политици КПЈ према Црној Гори и црногорском питању између два светска рата видети опширније: Душан Бојковић, “Црна Гора у националној политици и организационој структури Комунистичке партије Југославије 1929-1941”, *Историјски записи*, 1-2/2015, 195-215; Архив Југославије (АЈ), 507, ЦК СКЈ, Збирка Црна Гора.

¹⁶ Милован Ђилас, “Стварање једне нове културе”, *Зета*, 16/1937, 14-15.

¹⁷ Милован Ђилас, “О црногорском националном питању”, *Борба*, 1. мај 1945; Милован Ђилас, *Чланци 1941-1946*, Београд 1947, 212-225.

време Ђилас одржао.¹⁸ Ђилас је кроз овај текст покушао да на систематичан начин прикаже задати проблем, односно да питање црногорске нације у социјализму објасни кроз историјски, политички, економски, државни и културни аспект и да на тај начин оправда њено постојање.¹⁹

Базична поставка Ђиласове тезе (а самим тим и званичне тезе КПЈ) у односу на црногорско национално питање и његову будућност у социјализму, била је нека врста еквивалентног удговора у односа на два “екстрема”. Те “екстремне” политичке појаве Ђилас је видео како у унитарним присталицама “безусловног уједињења” Црне Горе са Србијом (“бјелаши”), тако и у сепаратистима и међуратним присталицама федеративног савеза две државе (“зеленаши”). У том погледу, Ђилас није правио велику разлику. По њему и једна и друга политичка опција биле су непријатељи револуције и новог режима, па према томе и поражене у рату заједно са окупатором и предратном влашћу. Такав став је јасно изнео на самом почетку чланка: “Историја старе Југославије, као и искуства овог рата, рјечито говоре о томе да су у Црној Гори претрпјеле неуспјех све оне политичке групе и партије и сви они политичари, који су хтјели било да одвоје црногорски народ од српског народа (зеленаши, сепаратисти), било да збришу индивидуалност Црне Горе и црногорског народа”.²⁰ Ђилас је у погледу легитимитета овог свог става (и става КПЈ) био потпуно убеђен у његову исправност и заслуженост током рата, па га је самим тим приписивао и народној вољи. Црногорски народ је по Ђиласу изабрао управо модел еквидистанце према обе поменуте опције: “Већ у старој Југославији, нарочито пред овај рат, било је очеводно да је црногорски народ у својој огромној већини учинио крај с присталицама како потпуног одвајања Црне Горе од Србије, стварања самосталне црногорске државе, тако и с присталицама безусловног уједињења са Србијом, уједињења по сваку цијену, с ноциоцима идеје србизирања, тачније речено – србијанизирања црногорског народа”.²¹ “Вољу” народа у Црној Гори и његово наводно опредељење за ову врсту политике, Ђилас је директно повезивао са ратним искуством: “Искуство овог рата говори да црногорски народ не само што је устао против окупатора, него је пошао и против оних струја које су хтјеле било да га одвоје од Срба (бивши зеленаши, сепаратисти, ‘федералисти’), било да га лише његове, посебне, националности (бивши бјелаши, уједињаши, ‘демократи’ разних боја). Сарадња и једних и других са окупатором била је најдрастичнији израз њихових противнародних намјера и поступака и убиједила је јаче од

¹⁸ Видети: АЈ, 507/VIII, ЦК СКЈ, Идеолошка комисија (ИК), IV-а-29, *Теоретско предавање: О црногорском националном питању (рукопис и куцани текст)*.

¹⁹ Видети: А. В. Милетић, *Сарадник, противник, непријатељ*, 209-215.

²⁰ М. Ђилас, *Чланци 1941-1947*, 212; АЈ, 507/VIII, ЦК СКЈ, ИК, IV-а-29, *Теоретско предавање: О црногорском националном питању (рукопис)*, 1.

²¹ М. Ђилас, *Чланци 1941-1947*, 213.

ичега црногорски народ у реакционарне намјере и бјелаша и зеленаша”.²²

По Миловану Ђиласу црногорски народ је своју тежњу као “индивидуалности” довео до врхунца у Другом светском рату, кроз ослободилачку борбу (НОБ) против окупатора и колаборациониста. Тај напор црногорски народ је остварио у заједници са другим југословенским народима, тј. кроз искуство заједничког ослободилачког рата и заједничке идеје нове државне заједнице. “Црногорски народ је пошао *својим* путем,” пише Ђилас, “тј. путем борбе против окупатора, у заједници са Србима, са свим народима Југославије, путем борбе за истинско национално ослобођење – за равноправност у новој држави која треба да се роди из народног устанка против завојевача”.²³ “То је искуство црногорског народа и његовог ослободилачког покрета...”, напомиље даље Ђилас, “...то је искуство ослободилачког покрета Југославије с црногорским националним питањем. Ко год занемарује то искуство, ко макар на трен заборавља на њега, осуђен је на жалосну судбину поменутих непријатеља црногорског народа, непријатеља нове Југославије”.²⁴ Ова тековина је по Ђиласу дефинитивна, јер је извојевана кроз оружану борбу, па стога упозорава: “Национална равноправност црногорског народа, која се изражава у федералном положају Црне Горе у Југославији, није, дакле, продукт нечије милости, добре воље или увиђавности, него упорне борбе црногорског народа, упорне борбе свих народа Југославије. Ударити, ма у ком облику, на ту крвљу стечена права, не значи ништа друг него радити за повратак на старо, ићи путем који је многе довео на позиције окупатора, на позиције непријатеља народа”.²⁵

У визури како Милована Ђиласа тако и југословенских комуниста, главни кривац за нерешено национално питање у Југославији био је тзв. “великосрпски хегемонизам”. То становиште се посебно одражавало на проблем уједињења Црне Горе са Србијом, односно на схватање начина на који је била створена претходна заједничка држава, што је према Ђиласу и комунистима довело до непризнавања и потирања црногорске националне “индивидуалности”. “Није само 25 година старе Југославије показало да је ‘теорија’ о једној нацији маска за проширење и учвршћење превласти шачице великосрпских богаташа. Сам почетак – уједињење Црне Горе са Србијом, био је велика превара”, поручивао је Ђилас са страница *Борбе*.²⁶ Ђиласова порука такође је била и да се у рату појавила “снага”

²² Исто, 215.

²³ Исто, 216.

²⁴ Исто.

²⁵ Исто.

²⁶ Конкретно, Ђилас је процес и чин уједињења објашњавао овако: “... Неколико интелектуалаца – неки у илузијама да раде велику и племениту ствар, а неки директно плаћени и изнајмљени – у тренутку када су српске трупе већ чврсто држале власт у

(КПЈ) која је стала на чело борбе црногорског народа за националну ‘индивидуалност’, понудивши нови облик политичке егзистенције у новој држави, а самим тим и решење националног питања. Самим тим, национална политика комуниста супротстављена је старим и противничким облицима решења националног питања, посебно црногорског, па се Ђилас у чланку потрудио да се систематски разрачуна са аргументима противника црногорске национале посебности у социјализму. Кроз ове аргументе, тј. противаргументе врло прецизно се може установити структура схватања овог питања, али и реалне намере у том погледу, ако не свих комуниста, оно сигурно самог Милована Ђиласа, а преко њега и доброг дела српских и црногорских комуниста.

Први ‘аргумент’ са којим се Ђилас разрачунава односи се на тезу о географској и економској ‘пасивности’ Црне Горе, па самим тим и њеном незадовољавајућем и неодрживом самосталном положају у било каквој широј сложеној државној заједници.²⁷ Ђиласов противаргумент се по овом питању сводио на оптимистичко уверење о економској и свакој другој функционалности будуће социјалистичке Југославије, заснованом на ставу о будућој држави помирења и узајамног братства и добронамерности конститутивних народа. Најпре је Ђилас аргумент о пасивности Црне Горе повезао са црногорским националним статусом, јер таква аргументација ‘не води никаквог рачуна о националним правима, о националности Црногораца, него прелази преко свега тога ћутке, узима пасивност Црне Горе као ‘непобитан’ факт и хоће – хтио то црногорски народ или не – да га ‘присаједини’, да би га спасио од биједи. Гледати проблем овако, уствари значи гледати очима старих пљачкашких режима Југославије...’²⁸ По питању привредно-економског статуса, Ђиласов оптимизам је био на високом нивоу, па је одлучно поручивао да у будућој држави ‘Црна Гора може бити пасивна само привремено и релативно, тј. на неко вријеме и у односу на друге, богатије покрајине... Између федералних јединица Југославије неће бити царинских преграда, па према томе – неће бити никаквих сметњи за размјену продуката... Ако се на границе међу федералним јединицама не гледа као на зидове који дијеле, него на карике које везују; ако се на

својим рукама, позвали су из сваког среза по неколико ‘провјерених’ присталица, без знања и питања народа и прогласили ‘Велику’ подгоричку ‘народну’ ‘скупштину’, која је подастрла Александру парче хартије у коме је проглашен крај независности Црне Горе и безусловно прикључење Србији. – Отада су се реакционарни режими у Црној Гори служили методом зобнице и камције – зобницу за поједине продане бјелашко-зеленашке политиканте, а камцију за црногорски народ”. *Исто*, 214; АЈ, 507/VIII, ЦК СКЈ, ИК, IV-a-29, *Теоретско предавање: О црногорском националном питању (рукопис)*, 2.

²⁷ М. Ђилас, *Чланци 1941-1947*, 217-218; АЈ, 507/VIII, ЦК СКЈ, ИК, IV-a-29, *Теоретско предавање: О црногорском националном питању (рукопис)*, 4-5.

²⁸ М. Ђилас, *Чланци 1941-1947*, 217.

привредна питања нове Југославије гледа као на цјелину која треба да се плански развије у интересу свих народа, а не ове или оне групе једне нације; ако се мисли да ће се Југославија привредно јачати и осамостаљивати, а не заостајати и продавати – онда... онда о пасивности Црне Горе не може бити ни говора”.²⁹

Други “аргумент” тиче се саме црногорске нације, односно питања оправданости њеног постојања у новој државној заједници, са историјског, културног, државног и политичког аспекта. Овај “аргумент” фигурира као централни део Ђиласовог текста и заслужује детаљнију анализу.³⁰ У Ђиласовој интерпретацији он изгледа овако: “Црногорци су Срби и нема никаквог смисла нити треба дозволити цијепање српства. И још даље: Црногорци не само што су Срби, него су најчистији Срби, колијевка српства. Као оправдање овог становишта наводи се прошлост Црне Горе, Његош, народна пјесма итд.”³¹

На почетку, Ђилас излаже историјску основу, односно почетак целокупног процеса о којем говори. Ђилас овде историјски објашњава почетак ослободилачке борбе два народа истог порекла, образлажући основне узроке заједничких тежњи у том правцу. Његова аргументација изгледа овако: “Црногорци, несумњиво, припадају српској грани јужнословенских племена. У прошлости, у осамнаестом, па и на почетку деветнаестог вијека, Срби у Србији били су раја под Турцима, Црногорци – дијелом раја а дијелом слободни сељаци у сталној борби против Турака. Јединствена религија је била идејни облик у коме се одвијала борба једних и других против турског феудализма (крст против полумјесеца). Сасвим је разумљиво да су код православне раје, исте по историским традицијама и сродне по језику и обичајима, постојале и исте тежње за ослобођењем и јединством у борби”.³² Дакле, како се може приметити, Ђилас у својој историјској интерпретацији не одриче Црногорцима српско порекло, већ је напротив у томе јасан и недвосмислен. Наглашавајући социјално-економску димензију, он борбу за слободу приписује “православној раји” која је “иста по историским традицијама” и сродна “по језику и обичајима”. Међутим, по Ђиласу, “путеви развитка ка нацији, били су, код једне (у Србији) и код друге (у Црној Гори) различити”.³³

Како би што прецизније објаснио историјски процес, Ђилас је имао потребу да најпре контрааргументовано образложи тезу о Црногорцима као најчистијим Србима. Тако Ђилас даље разрађује историјске “аргументе”,

²⁹ Исто, 218.

³⁰ Видети: Исто, 218-223; АЈ, 507/VIII, ЦК СКЈ, ИК, IV-а-29, Теоретско предавање: *О црногорском националном питању (рукопис)*, 5-6.

³¹ М. Ђилас, *Чланци 1941-1947*, 219.

³² Исто.

³³ Исто.

па по том питању каже следеће: ‘‘Црна Гора, борећи се стољећима против Турака, била је, за све сељаштво српског поријекла, огњиште слободе, чувар старих историских традиција. Црногорски сељаци, селећи се у друге крајеве (нарочито у Србију), преносили су дух отпора против турског (исламског!) феудализма, били су носиоци српских традиција. Они су се, налазећи се заједно са сродним сељаштвом, када је отпочело формирање српске нације, у њу улили и са њом стопили. *Колијевка* устаничке борбе против Турака, на тај начин се, у свијести угњетених народних маса претворила у колијевку српства; упорно, *чисто*, чување традиција, које су служиле као идејна основа борбе, стварало је претставу о Црногорцима као најчистијим Србима (што су они у погледу традиција и били). О формирању нација – српске и црногорске – у то вријеме, разумије се, не може бити ни говора. Али из горњих чињеница су људи, који нијесу знали законе формирања нација, који нијесу схватили суштину националног питања, извукли закључак да су Црногорци ‘најчистији’ Срби, Црна Гора ‘колијевка’ српства. То је послужило као идејна основа, као оправдање за присаједињавање Црне Горе, за оспоравање националних права Црногорцима’’.³⁴ Милован Ђилас овде покушава да рационализује свој контрааргумент о Црногорцима као најчистијем делу српске нације путем историјске анализе процеса и друштвених кретања. Као што се може јасно опазити, Ђилас строго раздваја процесе формирања нација (‘‘законе формирања нација’’), узетих очигледно по марксистичком идеолошком обрасцу, од појма историјског српства, чије постојање не спори, али којег очито не дефинише прецизно и поистовећује га само са народном традицијом. Отуда су према његовој интерпретацији Црногорци ‘најчистији Срби’’, али само ‘у погледу традиције’’, јер у том периоду ни српска ни црногорска нације не постоје. Та традиција Црногораца, неспорно српска, по њему је била важна основа идејне борбе за ослобођење и народа у Србији, па се стога погрешно (због непознавања ‘‘закона формирања нација’’) формирало и уверење о Црној Гори као ‘‘колеџи’’ српства, што је послужило касније и за политичку злоупотребу у корист ‘‘оспоравање националних права Црногорцима’’.

Наредне редове текста Милован Ђилас је посветио историјском објашњењу настанка обеју нација – српске и црногорске. Прво је под опсервацију узео историјски процес настанка српске нације, и то оног дела у Србији и Војводини: ‘‘Српски народ у Србији и Војводини, у осамнаестом вијеку, почео је да се претвара у модерну нацију. Тај период пада скоро упоредо са стварањем самосталне државе и – без чега модерне нације није ни могло бити – са капиталистичким развитком (који је, као и нација и национална свијест, почео да се развија најприје у Војводини, па

³⁴ Исто, 219-220.

тек у Србији)”.³⁵ За део српског народа ван Србије, Војводине, али и Црне Горе, такође је имао објашњење: “Српске националне мањине (у Босни и Херцеговини, у Хрватској) нијесу имале никаквих услова за развитак у неку посебну нацију: економски су биле неповезане, без јединствене територије – разбацане и измијешане с другим народностима. Зато су се оне, природно, оријентисале ка српским државама Србији и Црној Гори (процес формирања Црногораца у нацију био је тада тек у зачетку). Те мањине су постале, тако, дио српске нације прије но што су се Црногорци претворили у посебну нацију и сасвим је разумљиво што оне ни дан-дањи не праве и не осјећају разлику између Црногораца и Србијанаца, припадајући по свом осјећању и једнима и другима”.³⁶

Из наведених редова може се сагледати да Ђилас формирање “модерне” нације превасходно везује за развој државности Србије и Црне Горе, као и за капиталистичке односе који су их пратили. За српски народ ван Србије и Црне Горе, односно у Босни и Херцеговини и Хрватској (“српске националне мањине”, како их назива), Ђилас сматра да није имао услова за развитак у “неку посебну нацију”. Због тога је тај део српског народа постао интегрални део српске нације, бивајући оријентисан ка Србији и Црној Гори. Једнаки односовог дела српског народа и према Србији и Црној Гори у периоду када су се формирале нације, по Ђиласу био је из разлога што се у Црној Гори још увек није био развио процес формирања посебне нације. Да Ђилас није изрекао, али је очито подразумевао да је и Црна Гора тада била српска држава, говоре и наредни редови у овом чланку: “Турска, која се усјекла преко Санцака између Србије и Црне Горе, држећи ту територију и у вријеме када се у Србији, усљед капиталистичког развитка, стварала нација, а у Црној Гори још није била почела да се ствара, омела је спајање и уједињавање једних и других у једну националну јединицу, до које би, можда, и дошло да је развитак ишао једновремено. Срби и Црногорци су једног (српског) народног поријекла, једног коријена, али је развитак у нације, развитак националне свијести, ишао различитим путевима”.³⁷

Што се тиче постанка и развоја црногорске нације, Ђилас је на становишту да тај процес још увек траје. Наиме, процес формирања црногорске нације текао је спорије него процес формирања српске нације (коју Ђилас везује за Србију, односно за српску нововековну државност). “Стварање нације у Црној Гори почело је читаво стољеће касније него у Србији”, напомиње Ђилас.³⁸ Други светски рат по њему означава

³⁵ Исто, 220; АЈ, 507/VIII, ЦК СКЈ, ИК, IV-a-29, *Теоретско предавање: О црногорском националном питању (рукопис)*, 5.

³⁶ Исто.

³⁷ Исто.

³⁸ М. Ђилас, *Чланци 1941-1947*, 221.

‘кулминациону тачку процеса формирања Црногораца у посебну нацију, посебну националну индивидуалност’.³⁹

Како је Милован Ђилас видео Црногорце и њихову нацију у социјализму, кроз историјски, културни и политички контекст? ‘По племенској традицији (тј. поријеклу) Црногорци се осјећају, а и јесу, Срби (српска племена у Средњем вијеку, српска раја, српски народ под Турцима)’, сматра Ђилас, ‘али су они у националном погледу данас и нешто посебно, своје, црногорско (као што и нпр. Срби из Србије нијесу Црногорци и не осјећају се таквима). Гледајући ствар тако, кроз историски развитак, сасвим је разумљиво зашто се Црногорци национално данас осјећају нечим посебним (не оспоравајући да су Срби по традицији, по поријеклу), зашто осјећају као правично и природно, кад их се назива црногорским народом (нацијом) и сматрају федерални положај као сасвим нужан, природан и разумљив’.⁴⁰ Тај положај како Ђилас напомиње једино није схватљив ‘хегемонистима у Србији’ и њиховим присталицама у Црној Гори, ‘који се још нијесу ослободили конзервативног и конзервираног мишљења, наталоженог у току дугог времена, - мишљења које не води рачун о различитим путевима развитака Срба (у Србији итд.) и Црногораца и о различитим епохама у формирању једне и друге нације (прва у вријеме такозваног либералног капитализма, друга – у највишој фази капитализма, у империјализму)’.⁴¹ Ђилас је, према наведеним речима, у потпуности јасан у ставу да су Црногорци, како пореклом тако и у погледу традиције коју баштине, припадници српског народа, али да су пре свега захваљујући својој државности временом прерасли у посебну националну индивидуалност. Речи из последњих цитираних реченица нам потврђују да је Ђилас нацију и њен постанак дефинисао према марксистичком идеолошком обрасцу.

Ђиласова антиципација црногорске нације у социјализму, међутим, није била унапред чврсто задата, нити је процес њеног даљег развоја узиман за коначан. О томе јасно говори Ђиласово мишљење да се о будућности црногорске нације ‘може нагађати’. У складу са тим и поручује: ‘Неки веле да ће између Црногораца и Срба у Србији, без хегемоније и хегемониста, брзо доћи до уједињења, до стапања. Било би, разумије се, смијешно оспоравати такву могућност. Она се теоретски не може оспорити ни за народе који су сродни кудикамо мање. Али она, тим прије, не може бити аргумент да се вјештачки, тј. силом, брише црногорска индивидуалност. Претјерано истицање, форсирање горње петпоставке, како то данас неки раде, крије у себи потајне хегемонистичке жеље и снове или идеје њима на руку. Оправданије

³⁹ Исто, 221-222.

⁴⁰ Исто, 222; АЈ, 507/VIII, ЦК СКЈ, ИК, IV-а-29, *Теоретско предавање: О црногорском националном питању (рукопис)*, 6.

⁴¹ Исто.

је мислити (с теоретске тачке гледишта) да ће се Црногорци, у слободи, још снажније, још изразитије испољити као посебна индивидуалност. Али то испољавање под условима нове Југославије каква она треба да буде, неће их удаљавати од Срба у Србији, па ни од Хрвата и других, него – примицати, приближавати, с њима збратимљавати... Према томе, борба за слободу и равноправност црногорског народа, за слободно, отворено истицање његове националне индивидуалности и за поштовање његових федералних права, једини је пут за зближавање, сједињавање, за стварно братство српске и црногорске нације, које су произишле из српских племена”.⁴² Наведене реченице нам показују извесну Ђиласову “флексибилност” по питању јасно дефинисаног идентитета црногорске нације. Он оставља могућност и сједињавања српске и црногорске нације у социјализму, с обзиром на исте традицијске корене које баштине, али предност ипак даје додатној афирмацији црногорске националне индивидуалности, заснивајући је на идеалистичкој и оптимистичкој представи о идеји загарантованог узајамног братства народа у новој држави.

Трећи “аргумент” с којим Милован Ђилас у овом чланку полемише тиче се политичке тактике противника црногорске нације. Та тактика представља став о томе да црногорски федералну јединицу треба дозволити, али без помињања црногорске нације или посебног народа. Према овом схватању, тиме би се привремено “изживела” потреба за црногорском националном посебношћу, а тиме спречило даље цепање српства које комунисти форсирају. Ђилас је одлучно против оваквог схватања, па у складу с тим поручује: “Ми комунисти нијесмо за федералну Црну Гору ни из каквих ‘политичких’ разлога (тј. из потребе за привременим маневром), нити ми – цијепамо српство. Ми смо за то јер смо увјерени, јер знамо да то хоће црногорски народ, а он то хоће јер се осјећа, јер *јесте* нешто посебно, посебни, друкчији ‘Срби’ од свих Срба – Црногорци”.⁴³

Имајући у виду чланак Милована Ђиласа “О црногорском националном питању”, можемо одредити основне “елементе” црногорске нације која је овим текстом у време када је објављен практично “инаугурисана” у Југославији. Ђиласов ондашњи углед и утицај су на неки начин гарантовали њену легитимност. Карактеристике “Ђиласове” нације, односно концепта црногорске нације у социјализму биле су да Црногорци представљају посебан народ, да имају сопствену федералну јединицу (социјалистичку републику) у Југославији, да тиме представљају пуноправни конститутивни елемент федерације, али да истовремено са Србима баштине исто порекло,

⁴² Исто, 222-223; АЈ, 507/VIII, ЦК СКЈ, ИК, IV-a-29, *Теоретско предавање: О црногорском националном питању (рукопис)*, 7.

⁴³ Исто, 224; АЈ, 507/VIII, ЦК СКЈ, ИК, IV-a-29, *Теоретско предавање: О црногорском националном питању (рукопис)*, 7-8.

језик и културу. Овај концепт се задржао и после распада социјалистичке Југославије, у новој заједници Србије и Црне Горе (СР Југославији).⁴⁴ С тим у вези важно је приметити чињеницу да концепт црногорске нације у социјализму, који је у главним цртама осмислио и јавности представио Милован Ђилас 1945, тј. социјалистичко “црногорство”, није негирало сопствене српске карактеристике, пре свега у погледу традиције. Његова посебност у националном смислу заснивала се на историјском тумачењу еволутивног развоја свести народа у Црној Гори, пре свега на основу сопствене самосталне државности и захваљујући развоју капиталистичких односа у прошлости. Као што смо могли да видимо, овакав концепт нације заснивао се у доброј мери на идеолошким поставкама марксистичког теоријског приступа схватања друштвених процеса. Такво схватање и наведени историјски аргументи олако су били прихваћени као довољан критеријум за нову нацију. Такође би требало нагласити да се овакво схватање базирало и на идеалистичком концепту антиципације будућности нове социјалистичке југословенске заједнице као државе помирења, у којој су национална питања сматрана у суштини решеним или превазиђеним.

Ђиласов концепт црногорске нације суштински се разликује од концепција црногорске нације које у потпуности негирају било какве српске карактеристике Црне Горе и Црногораца. Овакве у потпуности антисрпске концепције баштине сасвим друго порекло, а њихове представнике у прошлости налазимо међу сарадницима окупатора и усташа, од којих су најистакнутија имена попут политичких сепаратиста и отворених шовиниста Савића Марковића Штедимлије и Секуле Дрљевића. Међутим, то не значи да и “Ђиласово” социјалистичко црногорство, без обзира на његову потпуно другачију физиономију, једним делом не сноси објективну историјску одговорност за цепање српског националног корпуса у другој половини 20. века. У Ђиласовом случају, пре би се могло говорити о наивном веровању, подстакнутом идеолошким стереотипима, које у доброј мери није било плод аутентичног и неоптерећеног размишљања, а још у мањој мери одраз личног породично-завичајног васпитања, што убедљиво показује Ђиласова национално-политичка конверзија и каснији повратак коренима током живота.

Необјављени извори:

Архив Југославије:
фонд 507/ VIII, ЦК СКЈ, Идеолошка комисија
фонд 505, ЦК СКЈ, Збирка Црна Гора

⁴⁴ А. В. Милетић, *Сарадник, противник, непријатељ*, 216.

Објављени извори:

Peta zemaljska konferencija KPJ (19-23. oktobra 1940), priredili P. Damjanović, M. Bosić, D. Lazarević, Beograd 1980.

Сумрак Ловћена. Документи и прилози о судбини Његошеве капеле на Ловћену 1845-1971, приредили Д. Медаковић, Ж. Стојковић, Л. Трифуновић, Београд 1989.

Штампа:

Зета
Борба

Литература:

Ванас Ivo, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1988.

Бојковић Душан, "Милован Ђилас о националном и државном питању Црне Горе", *Токови историје*, 1/2012, 106-134.

Бојковић Душан, "Црна Гора у националној политици и организационој структури Комунистичке партије Југославије 1929-1941", *Историјски записи*, 1-2/2015, 195-215.

Влајчић Gordana, *Jugoslovenska revolucija i nacionalno pitanje 1919-1927*, Zagreb 1987.

Gligoriјеvić Branislav, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd 1992.

Dedijer Vladimir, *Veliki buntovnik Milovan Đilas. Prilozi za biografiju*. Beograd 1991.

Ђилас Aleksa, *Osporavana zemlja. Jugoslovenstvo i revolucija*, Beograd 1990.

Ђилас Милован, *Бесудна земља*, Београд 2005.

Ђилас Милован, *Vlast i pobuna*, Beograd 1991.

Ђилас Милован, *Изгубљене битке*, роман, Београд 1994.

Djilas Milovan, *Memoir of a Revolutionary*, New York 1973.

Ђилас Милован, *Његош. Пјесник, владар, владика*, Београд-Љубљана 1988.

Ђилас Милован, *Revolucionarni rat*, Beograd 1990.

Ђилас Милован, *Светови и мостови. Повест у три књиге*, роман, Нови Сад 1997.

Ђилас Милован, *Tamnica i ideja*, Beograd 1989.

Ђилас Милован, *Црна Гора*, роман, Београд 1989.

Ђилас Милован, *Чланци 1941-1946*, Београд 1947.

Ђорговић Момчило, *Ђилас. Верник и јеретик*, Београд 1989.

Лековић Драгутин, *Милован Ђилас и социјализам*, Подгорика 2010.

Милетић Александар В., *Преломна времена. Милован Ђилас и западноевропска социјалистичка и социјалдемократска левица 1950-1954*, Београд 2019.

Милетић Александар В., *Сарадник, противник, непријатељ. Идејно-политичка делатност Милована Ђиласа 1945-1954*, Београд 2022.

Милетић Александар В., *Титов емисар Милован Ђилас. Дипломатско-преговарачке и спољнополитичке активности 1943-1953*, Београд 2021.

Petrović Rastislav V., *Crnogorske ustaše*, Београд 2005.

Раковић Александар, “Ново испољавање дуалног идентитета у Црној Гори: изазов српској нацији”, *Култура полиса*, 46/2021, 9-19.

Раковић Александар, “Отцепљење Црне Горе (2006): новостечена, а не обновљена државност”, *Српска политичка мисао*, 2/2018, 195-210.

Раковић Александар, *Црногорски сепаратизам*, Београд 2019.

Filipović Marijan, *Leksikon pojмова klasika marksizma*, Zagreb 1974.

Hetzer Armin, *Spontanität und Gewalt. Milovan Djilas' historische Prosa 1930-1970*, Göttingen 1980.

Clissold Stephen, *Djilas. The Progress of a Revolutionary*, Hounslow, Middlesex 1983.

Summary

Aleksandar V. Miletić

MILOVAN DJILAS AND THE CONCEPT OF THE MONTENEGRIN NATION IN SOCIALISM

Before the Second World War, the Communist Party of Yugoslavia started from the point of view of the dominance of the so-called of “Greater Serbian hegemonism”, as the main and most important component of the policy of the “Greater Serbian bourgeoisie” in the pre-war Kingdom of Yugoslavia, from which the attitude about the “endangerment” of other peoples and minorities by the ruling Serbian nation stemmed. After the Second World War, the new socialist Yugoslavia was organized as a complex state - a federation. In accordance with the pre-war ideology and policy of the Communist Party of Yugoslavia, a new principle of handling the national question was applied in the new state. Milovan Djilas, one of the most influential people of the Communist Party of Yugoslavia, was given the task at the end of the war to officially explain the concept of the Montenegrin nation under socialism. He did this in the article

“On the Montenegrin national question” in the party newspaper *Borba* on 1 May 1945. Djilas’ basic position was that Montenegrins have Serbian traditional and cultural origins, but that over time they formed into a separate nation.

